

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ “СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА “ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ”

АВТОРЕФЕРАТ

**„УРБАНИЗМЪТ В БЪЛГАРИЯ СЛЕД ВТОРАТА
СВЕТОВНА ВОЙНА ДО КРАЯ НА 1980-ТЕ ГОДИНИ”**

Дисертация за присъждане на ОНС „Доктор”

по професионално направление:

2.2. История и археология, докторска програма „История на
България”- Съвременна българска история

Докторант:

Радослав Тодоров Илиев

Научен ръководител:

Доц. д-р Румяна Маринова- Христиди

София

2025г.

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита на 21 януари 2025 г. от катедра „История на България“ към Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Състои се от увод, пет глави, заключение, библиография и приложения – общо 256 страници.

Темата на дисертацията „Урбанизмът в България от Втората световна война до края на 1980-те години” поставя няколко задачи от междудисциплинарен характер, които са проучени комплексно в рамките на изследването, а след това представени в текста.

На първо място това е темата за **града, градското пространство, материална, духовна и идеологическа среда**, в която обществата оставят значими, видими и трайни следи от своето историческо развитие. Разглежда се градът като обект на **междудисциплинарен исторически анализ и като своеобразен „лакмус” на поголеми исторически тенденции**. Градът е хабитат или местообиталище на може би главния фокус на историческото търсене и знание, а именно образа и характеристиките на човека и обществата в различните епохи. Предлага се поглед към най-новата история на България през призмата на градската история, институционалната еволюция, професионалните характеристики, идеологически влияния и материални реализации.

Главният фокус се поставя върху въпроса как се появява, как еволюира и какви характеристики има градът, който в българския случай е повлиян от европейския модернизъм и социалистическата идеология на управляващата БКП. Подходът към града е обоснован като хуманитарен, а не технически, което е тенденция в съвременната европейска историография и литература по въпросите, свързани особено с историята на XX век.

Тази задача „пронизва” темата и изследването като първа, но не и главна, тъй като фокусът на изследователската работа е конкретизиран времево и пространствено в рамките на социалистическия период и управление в България, описано в заглавието като периода след Втората световна война до края на 1980-те години. Не се навлиза в

терминологичния въпрос около близките понятия “урбанизъм” и “градоустройство”, а те са често синонимно използвани в текста, доколкото в консултация и с български изследователи и архитекти като доц. Искра Дандолова, проф. Тодор Булев, доц. Ясен Кьосев, гл.ас. д-р Ангел Бондов, терминът “урбанизъм” се използва в широкия контекст на градския живот и структура, която включва историческите, социалните, икономически и културни процеси, а “градоустройството”, освен по-тясна дисциплина, свързана с планирането и проектирането, е също така част от автентичната историческа лексика и традиция на епохата преди 1989г. Тогава именно и по-конкретните, и по-общи въпроси за града са коментирани като въпроси на градоустройството.

Този конкретен контекст поставя нуждата да бъдат и обобщено представени в първите две глави **две понятия**, които се оказват централни за българския град, урбанизация, урбанизъм или градоустройство и архитектура по времето на Народна република България. Това са идеите за **„модерен град”** и **„социалистически град”**.

Модерното течение за преустройство и развитие на градовете е мощен общоевропейски фактор и характеристика малко преди и особено след края на Първата световна война. Периодът на 1920-те е белязан от края на опустошителната война, края на империите в Европа, приключилия XIX век под знака на индустриалната революция и масовата и засилваща се концентрация на големи обществени групи в градовете. Отговор на всички тези предизвикателства се търси в рамките на урбанизма, „революцията” на формите и устройството на градовете и архитектурата, които вече имат отчетливо социални прерогативи, за да се предотвратят негативните тенденции на стихийното обществено-икономическо развитие и възстановяване. Модерното течение или модернизмът в европейските страни има пряко отражение у нас в ограничен мащаб преди 1944 г. и в масов след 1944 г. Модернизмът в градоустройството и архитектурата е социален по произход, естество и задачи, които самият той си поставя, независимо от своята разновидност: френски модернизмът, италиански футуризмът, немски баухаус, съветски конструктивизъм или други. Българските възпитаници на европейските школи, които ще пренесат своя опит у нас, ще имат пред себе си подобни задачи: решаването на социалните проблеми на масовата урбанизация като следствие на индустриализацията посредством модерна теория и експерименти. Първата глава прави преглед на главните теории, които пряко или най-често косвено ще повлияят на българския урбанизъм през втората половина на века. Очертани са трите основни подхода на **лична, кооперативна или централизирано-държавна инициатива** за

решаването на социални въпроси посредством урбанизма и градското устройство. Акцент се поставя и върху **Едуард Жанере/ Лео Корбюзие**, който освен световен авторитет на модерното течение, е символ на връзката и влиянието между западния и източния/„социалистически” модернизъм, от една страна, а също е и основател на това течение, от което произлиза „бащата” на българското градоустройство - Любен Тонев. Тонев е парижки възпитаник и доктор по урбанизъм от 1920-те (времето на разцвет на Корбюзие в Париж), а след 1944 г. е основател на първата катедра по „Градоустройство” у нас.

Втората глава насочва последователно вниманието върху теорията на тясно идеологизирания социалистически град, който вече надхвърля модерните заявки за решаването на социални или жилищни въпроси, а става дейно идеологическо и политическо средство на овластената марксистка утопия с нов тип обществена и градска организация, естетика, икономика и структура. Това се случва след Октомврийската революция в Русия през 1917 г. и изграждането на СССР в началото на 1920-те. Естествено, **след 1944 г. именно съветската модерна школа** ще има централно място у нас. Съветският опит ще се разглежда като първи подход да се изгради модерен и социалистически град в първата социалистическа държава в света: СССР. В тази втора контекстуализираща глава е илюстрирана **връзката между модерните и социалистически теории за града и обществото**. Очертани са основните теоретични сблъсъци през 1920-те и 1930-те години в съветското градостроителство и градоустройство. Нивата на **ниска урбанизация и индустриализация** в Съветска Русия след Първата световна война и у нас след Втората световна война са идентични, което позволява методологичните сблъсъци на съветските „урбанисти” и „дезурбанисти” (Охитович и Сабсович) от 1920-те да намерят личностно отражение в сблъсъци на местна почва у нас през 1950-те години - такъв възниква между Любен Тонев и Петър Ташев за случая на Димитровград, който е част от теренните примери на дисертацията. В тази глава е разгледана и **вътрешносъветската еволюция на затягане на контактите със западните модерни школи**, за да бъде обяснен установилият се и в архитектурата на 1930-те и 1940-те **„сталински стил”**. Българското градоустройство след Втората световна война ще започне именно от тази фаза на „отклонение” от принципите на модерното и социалистическото градско развитие. Разгледани са теоретични и историографски основни източници и обобщения по идеите на **Мойсей Гинзбург**, книгата **„Соцгород” на Николай Милютин** и

съчинението на **Анатол Коп „Ville et revolution”**, което поставя началото на международните изследователски програми през втората половина на миналия век с фокус върху съветските градоустройствени концепции и експерименти. Те са разгледани от външна перспектива посредством вътрешния професионален или биографичен опит на хора като Коп (родом от Петербург, но живял и работил като френски архитектурен историк и теоретик в Париж).

Третата глава въвежда в същината на изследваната тема. Политическата идеология или марксистко-ленинската редакция от съветски тип, която доминира в страната до 1989 г., е именно **модернизираща и социалистическа**, което кореспондира с теоретично въвеждащите две глави. С тези характеристики и цели нейното най-ярко изразяване в материални форми ще бъде **градът**. У нас това съвпада и с периода на **бърза индустриализация и свързаната с нея урбанизация** на страната, която към годините на Втората световна война има социална и демографска структура (над 80% от населението) аграрно общество и икономика. Устойчивостта на индустриализацията, която естествено довежда и до огромните вътрешномиграционни вълни от селата към градовете и създаването на изцяло нови градове, в рамките на режима, както и след него, не е фокус на изследването сама по себе си, а е описана като фундаментална част от историческата логика и двигател на процеси, протекли в почти всички европейски общества в епохата на модернизация, индустриална революция и масова урбанизация.

Третата глава представя хронологията и периодизацията на масовата урбанизация у нас, както и институционализацията през различни форми на българската градоустройствена школа. Преди да се представи вътрешната хронология на периода 1944-1989 г., е очертана рамка на българското градоустройство в рамките на Третото българско царство, тоест **завареното положение към 1944 г.** Обосбоени са три условни вътрешни етапа: **първи стъпки (1878-1885 г.); развитие и нормативна база (1885-1919 г.) и навлизане на модерните течения (1919-1944 г.).**

Създаването на **школа и устойчива традиция** съвпада и с периода на следвоенното възстановяване, социалистическата урбанизация и създаването на **катедрата по градоустройство** към Висшето строително училище от **Любен Тонев**. Вътрешната периодизация след 1944 г. до голяма степен кореспондира с политическото хронологизиране на етапите на развитие на НРБ:

1. 1944-1948 г. или т.нар. години на „**народна демокрация**” съвпадат със **следвоенното възстановяване** и теоретично изясняване на новите задачи с главен **акцент столицата София**. Промените са както частни за София, така и общи за българските градове. Те са архитектурно-символни и нормативно-идеологически, като включват приемането на няколко основополагащи за режима закона като този за национализацията, но особено важен за темата е **Законът за плановото изграждане на населените места**.

2. Периодът на „**култа към личността**” (1949-1956 г.) и свързаните с това тенденции в урбанизма и архитектурата съвпада с българското затягане през 1949 г., а поетапното „разхлабване” следва съветската динамика след смъртта на Сталин в периода 1953-1958 г. Годишите на „сталинизма” в България обхващат утвърдената и еднолична роля на БКП, която е символизирана в политически план от Вълко Червенков, а в градоустройствен от заимствания градостроителен опит от СССР и изграждането на нови **индустриални градове или модели за социалистическо общество** в духа на „**сталинската естетика**”. Разбира се, тук христоматиен пример е *Димитровград*, който е разгледан заедно с *Перник* в последната глава на дисертацията като представители на периода и отделни теренни проявления. Този период продължава отчетливо до смъртта на Сталин, а неговият завършек се разпростира в няколко години 1954-1958 г., когато първо през СССР, а после през Априлския пленум на ЦК в София и други актове се взима нов курс и по линия на градското изграждане, планиране и концептуално отношение. Главни акценти са докладът за „**Премахване на излишествата в архитектурата**” от XX конгрес на КПСС през 1955 г., **Априлският пленум** на ЦК на БКП от 1956 г., а също и първите реализации на „**новите примери**” в градовете през 1958 г.

3. Периодът на „**разведряването**”, свързано с Никита Хрушчов, съвпада с **втората вълна на модернизма и на Запад, и на Изток**, като у нас това течение продължава активно през 1960-те до началото на 1970-те. Първите години на „размразяването” в СССР съвпадат с първите години на „априлската линия” в НРБ в рамките на Източния блок и политическата динамика. У нас това се свързва също и с приключването на първия период на масова индустриализация и урбанизация през 1960-те. Това позволява

освен възприемане на **международен опит от Изток и Запад** в модерния подход към градоустройството да се маркират още и нови акценти в градската тъкан и градското проявление на историческите, политически и идеологически задачи. Това са **акцентите върху масовия отдих, зелени пространства и среда** за новия урбанизиран в големи населени структури, индустриални зони и жилищни квартали жител. Отделя се внимание за **свободното време**. Примери от този период, който продължава тематично и през първата половина на 1970-те, са разгледани в главата с теренни изследвания: това са *курортните комплекси „Албена“*, единственият почти **автентично запазен** до наши дни и *„Русалка“*, който е най-емблематичната **чуждестранна инвестиция** в НРБ за планиране и построяване на изцяло нова архитектурно-пространствена единица на ваканционно селище за френски и клубни туристи от цял свят. Другият пример е *„столицата на Родопите“: Смолян* - пример за проект, развиващ и променящ се в течение на 20 години, но успяващ да намери автентично и характерно решение за интеграцията на **модерните идеи, социалистическите задачи и природен контекст**.

4. Последният етап е вътрешно разделен на опит да се формулира нова линия на **синтез между модерното и традиционното**, между **социалистическото и патриотичното**, като в урбанизма и архитектурата това ще се развие най-силно от средата на 1970-те до средата на 1980-те, а в самия край на режима ще бъде понякога определян и като **своеобразен постмодерен етап**. Този период бележи **края на модернизма и в Европа, и у нас**. Също така съвпада и с **големите културни кампании**, свързани с **честванията** на годишните от Априлското въстание, Освобождението, Асамблеята „Знаме на Мира“ и кулминацията през **1981 г.- 1300 години България и 90 годишнината на БКП**. Този синтез на различни естетики и задачи за създаване на нов човек, с нова **„всестранно развита личност“** в **нова среда**, повлиява и на големите реорганизации в градските зони. В главата на теренните изследвания към такива емблематични реализации за приведени случаите на *най-голямата градоустройствена намеса в централна София: НДК и комплекса около него*, както и най-големият идеологически монумент в Източна Европа, който интегрира в обществена функция архетипния образ на Балкана посредством

архитектурно-градоустройствен инструментариум: *дом-паметника на БКП при вр. Бузлуджа.*

Трета глава интегрира в себе си изследвания върху тенденциите, политическите влияния, законовите разпоредби и нормативната рамка, институциите като министерства, проектантски организации и изследователски институти, които работят с различен интензитет, стил и структура през различните етапи. Като описание на края на 1980-те са представени трите най-завършени институционални форми, които са достатъчно информативни за нивата и характеристиката на урбанизма в късния етап на социалистическия период.

5. Тези три институционални примера, през които се разглежда **последната фаза на 1980-те**, са двете главни проектантски организации „Главпроект” и „Софпроект”, както и **КНИПИТУГА (Комплексен научноизследователски и проектантски институт по териториално устройство, градоустройство и архитектура)**. Именно в последните 15 години, условно разделени през конкретната линия на бурното развитие на КНИПИТУГА до средата и 1980-те и поетапното дезинтересиране на политическото ръководство след средата на 1980-те, се представя и финализираната форма на Единния териториално-устройствен план (ЕТУП) на страната.

В изследването се прави и специален поглед върху нормативната еволюция на най-развития етап от българското градоустройство след масовата урбанизация и индустриализация, а именно 1970-те. Той се свързва със **Закона за териториално и селищно устройство от 1973 г.**, част от по-широкия контекст на ключови решения от X-ти конгрес на БКП от 1971 г. и новата „Живкова” Конституция от същата година а също и Декемврийския пленум на ЦК през 1972 г., който утвърждава програма за жизненото равнище на народа, Февруарския пленум на ЦК от 1974 г., който разширява и уточнява задачите, поставени в „културно отношение“. Първата важна „насока“ отново засяга „актуалността“ на „трайната политическа украса“. За постигането на целите, най-пряко свързани с актуалните социално-икономически задачи за годината“, в работата около нагледната агитация трябва да се включат активно „профсъюзите, Комсомолът, Отечественият фронт“. Освен актуалност ясно се дефинира и новата „естетика“.

Достигането до “естетизацията” на обществената среда не е новост. Познаваме идеята “за монументална пропаганда” и градско “възпитание на масите” още от 1918 г. и решенията на Луначарски в Съветска Русия. В България също този процес по архитектурно-градоустроително “възпитание” е налице с голям замах веднага след 1944 г., но едва в началото на 1970-те започва детайлната и същинска дейност с изграждането на тази идеологическа среда в масов и незадължително монументален порядък. Този процес ще създаде дълбоки корени на властта през нейното градско и архитектурно материализиране. Тоест след широката кампания за възстановяване през 1940-те, етапа на завършване на всички Общи устройствени планове през 1950-те и прогресивно развиващото се модерно течение в градското планиране, зонирание, обществени и промишлени зони, архитектурен дизайн през 1960-те, през 1970-те изграденият експертен, административен и властови потенциал се канализира върху идеята да се повиши качеството не само в макрорамката на градския план и архитектура, но и в микрослучая на естетическото възпитание и обществени услуги.

В тази връзка в началото на 1970-те, хронологически разположени между двете общозначими политически решения на X Конгрес и “Живковската” Конституция от 1971 г., от една страна, и Февруарския пленум от 1974 г. за културното образование, от друга страна, стоят два акта с пряко влияние в историята на градоустройството:

- решенията на Декемврийския пленум от 1972 г. за **комплексното обществено обслужване и планове до 1990 г.**, което прераства в Постановлението на Министерски съвет, с което се възлага на Министерството на строителството и архитектурата и други функционални ведомства да разработят **Национална програма за усъвършенстване на системата за обществено обслужване**. Основните цели са две:
 - **комплексно задоволяване на потребителските нужди** от стоки и услуги в градовете
 - **ефективно регулиране на инфраструктурата**, която е изградена до този етап и справяне с негативните последици от вътрешномиграционните процеси.

Цели се изграждане на достатъчно удобни градски, селски и комплексни единици, които да хармонизират интеграционните процеси около урбанизацията. Това се разглежда като превенция на тенденциите за концентрация в бъдещи големи градски центрове.

- Вторият основополагащ нов етап в развитието на урбанистиката е Законът за териториално и селищно устройство от 1973 г., който изразява пряко и имплицитно същите тенденции, цели и дух, а именно: на **холистичен подход към изграждането на градска среда за социална промяна**. Той е следствие от общ изследователско-проектантски труд на архитекти, градостроители, икономисти, социолози, художници.

След представената хронология, институционална еволюция, нормативна рамка и теоретични въпроси, обсъждани и програмирани като политически стратегии, в края на третата глава е описана и ролята на **Единния териториално-устройствен план (ЕТУП)**. Единният териториален план на страната съдържа няколко основни характеристики и приоритета, които описват неговата същност и историческо значение. ЕТУП има непрекъснат характер, тоест изисква се и се планира периодично актуализиране с оглед на петгодишните планове, от една страна, а от друга - и с дългосрочните програми за общественно-икономическо развитие на страната. Хоризонтът на действие е със заявка за далновидност - очертан, комплексен и нормативен.

ЕТУП е структурно обвързан с Генералната схема за отраслова структура и Генералната схема за териториално разположение на производителните сили - тоест един от главните стратегически документи на НРБ за индустриализация с оглед на изграждането на социалистическо общество.

И двете разработки са дългосрочни прогнози за териториалното разположение на производителните сили и териториалното устройство на страната. Успоредно на тези прогнозни хипотези ЕТУП конкретно си поставя и цели за пряко изпълнение по градоустройствени, благоустройствени и териториални проблеми през осмата петгодишна програма. ЕТУП заедно с другите генерални схеми образува “многостранен градостроителен и териториален “организъм”, който стъпва на

централизирана демографска и икономическа политика, отнесена към наличното положение и бъдещи резултати. В Генералната схема за териториално разположение на производителните сили са разгледани проблемите на развитие на отраслите на материалното производство (с акцент на промишлеността), а в ЕТУП - проблемите на социалното отражение (обитаването, отдиха, комплексното обществено обслужване и техническа инфраструктура, селищните системи и други).

В четвъртата глава се поставя акцент и върху друга проблематика на българския урбанизъм освен неговата институционализация, развитие и периодизация. Това са някои от **ключовите теоретични проблеми** както и емблематичните и най-масови реализации, които стават **символни в обществената памет**, а след това и в изследователската работа за периода.

1. На първо място това е **социалистическото решение на жилищния въпрос**, което намира материална форма в **жилищните комплекси, микрорайони или индустриализацията на строителството**. Разгледани са предпоставките, идеите, някои реализации и вътрешната система за оценка на дефицитите.

Голямото развитие на жилищните комплекси започва след 1956 г., тоест в края на 1950-те и 1960-те години. Известна е като епохата на “Априлската линия” или българския еквивалент на десталинизацията, когато се изграждат малките по площи и нискоетажни панелни жилища. През втората половина на 1960-те и през последните 20 години на социалистическата власт (1970-те и 1980-те) активно се изграждат най-големите вътрешноградски жилищни комплекси във всички окръжни градове и доста от средните, а и в някои малки градове. **Жилищните комплекси** имат три основни постановки:

1. имат своя идеен произход в решаването на жилищния въпрос в условията на бърза **индустриализация и урбанизация**;
2. имат своята общественно-политическа задача за реализация на комунален/общностен, социално обслужен и нов начин на живот. **Социалистически бит**;
3. имат своите **градоустройствени принципи** и измерения; те са фундаментален елемент от трите открояващи се пространства на

модерния град: **индустриална зона, парково-рекреационна зона и жилищна зона.**

2. В тази глава е представена и друга форма, която има ограничена и недовършена реализация, а именно **„снемането на противоречието” между града и селото** с оглед на социалистическата идеология и политическата система. В новия тип **„селищна система”** се предлага преходът между развитото социалистическо общество и комунизма. Тук са представени отново теоретичните основи, дискусии, политически решения и началото на отделни реализации на този голям план, наречен ЕТУП.

За новата структура и форма са взети под внимание следните **три главни фактора**:

- увеличаването на производствените места, които не замърсяват околната среда, тоест **екологичен** фактор;
- усъвършенстването на възможността за гражданска мобилност, което включва инфраструктура, техническа обезпеченост, тоест **транспортен** фактор;
- подобряване на общественото обслужване, тоест **потребителско-социален** фактор.

Тези три фактора се разглеждат като централни в бъдещите селищни системи и поради нуждата от изграждане на кореспондиращите с тях три основни зони в новите системи: зони за живеене, труд и отдих. Така трябва да се противодейства устойчиво на негативните тенденции, които в сътрудничество с Института по социология се регистрират в средата на 1970-те. Сред тях са големи миграционни процеси и струпване, увеличаване на трудовите пътувания и неуредена социална инфраструктура. Природата и екологичният апел отново са припознати като казуси, действията по които имат водещо значение.

За разлика от класическата индустриализация или съветизация на градското пространство от сталински тип, сега се гледа в една не толкова модерна, колкото

“постмодерна” перспектива на природния баланс, опазването на повече обработваеми земи и зелени коридори в селищните единици.

Изведен от трите инструмента за развитие, стои и въпросът за транспорта. Разработват се нови улично-пътни мрежи, хипотези за прекатегоризация на съществуващи пътища, изграждане на градски магистрали и междуградска магистрална мрежа.

3. Не на последно място в тази глава се засяга и хипотезата за **три централни термина** , които имат **символно, идеологическо, структурообразуващо значение** за българския град в отделните периоди. Тези три термина са съответно „труд” (в комбинация с **индустриални и ансамблови комплекси**); „отдых” (в комбинация с **хармонични мащаби и масова среда**) и „синтез” (в комбинация с **естетика и многостранно развитие**). Описана е тяхната историческа, идеологическа, семиотична, архитектурна и градоустройствена натовареност и значение.

Един от главните теоретични въпроси в зрялата фаза на българския урбанизъм, архитектура и териториално планиране е въпросът за епохата и адекватното отнасяне към нея. Епохата се схваща в един по-общ от тесния идеологически коридор на социалистическото общество, което се твърди, че е изградено след 1944 г. и “устремено върви” към комунизъм. Епохата или епохите обсъждат от гледна точка на етиката, естетиката и семиотиката всички, занимаващи се с връзката между историческото развитие и промяната, философията на пространството и архитектурната семиотика. Епохата на “новото движение” или модернизмът се явява темпорална среда, естествено подходяща и катализираща прогресивни действия за основа на материалното изграждане. Тази нагласа към модерното има своите спадове и отклонения по времето на сталинизма, но отново се появява с общите тенденции след развенчаването на “култа”. През 1980-те продължава разсъждението дали все пак и след модерното не се живее отново в свръхнова епоха. Ако това е така, то какви са нейните характеристики, условия, изисквания и перспективи? До този момент обаче се преминава през три периода с три символа:

Първият символ е “трудът” и ансамбловата характеристика на града.

Урбанизацията е огромен исторически феномен с многопластови фактори и аспекти на развитие, а у нас тя акумулира опит и експертен потенциал до 1944 г., а след това е институционализирана и планово централизирана. Това е важна историческа характеристика, тъй като масовата българска урбанизация е пряко повлияна не само от историческата почва на реалния социализъм, а и от идеологическата обвързаност на града с марксистката идеология, която има централно място в НРБ.

Градовете са развивани, обновявани и променяни във всички периоди, но у нас говорим за масово урбанизиране на населението именно след 1944 г. То е предпоставено от идеята, че градът е мястото на класовите противоречия и борбата за “отчуждения труд” в капиталистическите общества. В социалистическите общества обаче градът би следвало да бъде мястото на освобождаване на работническия труд от експлоатация, посредством народна власт и научно-технически прогрес. Доколкото властта и републиката се определят като народни, то градът следва да бъде “синхронизиран” с общата тенденция и “неизбежен” прогрес. Градът трябва да бъде място, инкубатор, сцена и катализатор на научно-техническия прогрес. Народната власт и научно-техническият прогрес са двата инструмента за построяването на града като концепция и материален израз на идеологията. **“Знаме” на града обаче е трудът.**

Вторият символ е „отдыхът” и въпросите за новия мащаб и хармонична среда:

Отдыхът е невъзможен без свободно време. “Свободното време” е много късна концепция в световната история и тя се свързва с Индустриалната революция, епохата Модерност в XIX-XXв. и градското население. У нас масовият гражданин се появява около 20 години след 1944 г. - през 1960-те. Още на Априлския пленум през 1956 г. е обявено достигането до социализма и отправянето към комунистическия хоризонт. Не само обаче заради процесите по либерализация и масова жилищна политика от края на 1950-те и 1960-те говорим за “свободното време” и “отдыха” на символно ниво. Символното ниво не се фокусира върху конкретните партийни или властови решения или архитектурно-градоустройствени реализации. То обаче е пряко свързано освен с вътрешните процеси в НРБ, също и с появата на масовия туризъм и социални придобивки в западните страни по същото време. Планът “Маршал”, страхът от Френската и Италианската комунистически партии и множество други фактори правят от отдавна урбанизираното западно население “собственик” на част от своето време, а с развитието на все по-масовия транспорт (особено въздушен) това свободно време се канализира в **отдых и масов туризъм.**

Разведряване, модернизация, подобряване на жизнения стандарт, надхвърляне на социалистическото достижение по пътя към комунистическото общество са все фактори, които правят възможна появата на тези тенденции не само за свободно време на увеличаващото се градско население, а и за изграждане на система за отдых в този период. Работникът получава със своето “работно време” и съответното свободно време. Свободното време и появата на идеята за отдых и почивка могат да бъдат разгледани като пазарно-потребителски феномен на Запад или като концептуално-политически феномен за изграждане нова социалистическа среда на Изток. Но резултатите са сходни. Появява се масовият гражданин със свободно време за почивка. Отдыхът започва да се интегрира с масовия туризъм: вътрешен и външен. Това пък провокира нуждата от изграждане на материална инфраструктура за този акцент.

Третият символ е „синтезът” заедно с естетиката на многостранното развитие.

Програмите сред целия „културен фронт”, в това число и сред архитекти и градостроители, които естествено търсят корекция на духовната и емоционална липса на обществено ниво, са свързани с естетическото възпитание и изграждане на среда. Част от тази реторика, започнала след началото на 1970-те, особено силна в периода 1975-1981 г., но продължила до 1989 г., са изразите **“многостранно развита личност, естетическо възпитание, исторически дух, патриотично по съдържание, а социалистическо (интернационално) по форма”** и много други.

Изгражда се опит за **вид духовност** вътре в режима, обществото и средата. В България тя има своите особености, които също биха били обект на обширно изследване само по този въпрос. Тези особености очертават патриотичния завой в ръководната политика; големите кампании по чествания на годишнини от исторически събития като Априлското въстание, Освобождението; също и международни форуми със световно отразяване като Асамблеята “Знаме на Мира”, обаче връх и център несъмнено е 1300-годишнината през 1981 г.

Българският урбанизъм започва да бъде **материалният изразител** на тази обща линия на развитие към **естетическото възпитание** не само в новите и модерни форми, но и чрез тяхното свързване с традицията, историята и патриотизма. Този феномен сам по себе си има белезите на успоредните постмодерни тенденции и отвъд НРБ и Източния блок. Българските градове и урбанистични инициативи вече са

концентрирани около образи като архитектурно-монументалните комплекси, синтез на изкуствата, архитектурата, градовете, новаторските подходи и традиционните форми.

Така първо и естествено социалистическият акцент лежи върху “труда” и “трудовия град” на индустрия и народна власт. Сетне се преминава върху хармонизиране на трудовия човек в новоизградения град с акцент върху “модерния баланс между производство и природа, труд и свободно време. Появява се масовият отдых. А накрая се достига и до следмодерното синтезиране на идеята за нова естетика, която има исторически основания в местната почва и наследство.

В последната част на дисертацията, в пета глава, са представени **шест конкретни случая**, така наречените **case study** примери. Те могат да бъдат разгледани и в групиране по двойки, като първите два примера на **Димитровград и Перник ясно се отнасят към големия период (1944-1956 г.)** с главен фокус изграждането на **трудова среда, индустриализация и ансамблова централизация**. Втората двойка е примерът на **1960-те и началото на 1970-те**, свързан с императива за изграждане на **масова и хармонична среда не само за труд, но и за отдых и развитие на отделния човек**, като тук примери са **курортните комплекси „Русалка” и „Албена”**, а също и иновативният пример на **„родопската столица” Смолян**. Третата двойка примери попада във фокуса на **началото на 1980-те** и е маркирана от идеята за **синтез, включване на архитектурни подходи в изкуството и на монументалното изкуство в градския или природен контекст**. Примери са **най-големият комплекс в историческия център на София – НДК**, и **най-големият идеологически архитектурен паметник и заобикалящ природен парк при връх Бузлуджа**.

Освен групирани по тематични двойки, тези шест примера представляват сами по себе си обобщение на множество тенденции в българския урбанизъм от 1950-те ; 1960-те , 1970-те и началото на 1980-те. Предложена е хипотеза за типология на градските типове в рамките на новата българска градостроителна школа. Това са например **„сталински град”**; **„индустриален/линеарен град”**; **„природоинтегриран и модерен град”** и други.

Научният подход на изследването е хронологично- тематичен. Фундаментално значение за изследването и поэтапното разгръщане имат исторически документи и съчинения, разделени на три нива:

- *общи теории за урбанизма и модерната архитектура, които влияят в България след 1944 г.*, като съчиненията на Корбюзие „Към архитектурата” и „Урбанизма”, както и „Соцгород” на Николай Милютин;
- *социалистическа редакция на градоустройството*, като ключово влияние тук имат Всесъюзното съвещание на строителите и архитектите в Москва, от декември 1954 г. и публикуваното постановление “За отстраняване на излишествата в проектирането и строителството”; решенията на Втория всесъюзен конгрес на съветските архитекти (1955 г.) в СССР, а в България с пренесените решения на Националната конференция на секция “Архитектура” към Научно-техническите съюзи в София през 1956 г., както и ключовия Априлския пленум на ЦК на БКП от същата 1956г.
- *вътрешнобългарски принос и иновативни решения за нов подход*, свързани с политическата рамка на X конгрес на БКП от 1971 г., който обявява „нов път на развитие”; Декемврийския пленум на ЦК от 1972 г., който утвърждава „програмата за жизнено равнище на народа и комплексно обществено обслужване до 1990 г.”; Февруарския пленум на ЦК на БКП от 1974 г., който подробно акцентира на културния синтез във всяка форма на живот. При така поставените релси на развитие ключово значение имат Закона за териториалното и селищно устройство от 1973 г. и създаването на професионалния гигант с теоретични, проектантски, изследователски и много други функции КНИПИТУГА през 1976 г. Кулминация в историята на българския урбанизъм е краят на 1970-те и началото на 1980-те г. с решенията на Мартенския пленум от 1977 г. и приемането от Политбюро на доклада за ЕТУП до 1990 г. с перспектива на развитие 2000-2026 г.

Историографските източници са разнообразни, като литературата по въпросите на историята на урбанизма, връзката между архитектурата и обществените идеологии в конкретния случай на българския социализъм са ограничени. За първите две глави, които имат въвеждащо-контекстуален характер за разбирането на модерното и социалистическо градоустройство, главен източник е най-голямата библиотека и архив

на съвременната архитектура и градоустройство в Центъра за архитектура и културно наследство в Париж, където работих в различни периоди между 2021-2024 г. като стипендиант на Министерство на външните работи на Франция. Заглавията, които позволиха да се синтезира многобройната литература върху тези два терминологични ключа на дисертацията са на френски, руски, италиански и английски език. Сред тях бих открил част от заглавията като: изследванията на Жан-Луи Коен *L'architecture au futur depuis 1889* ; *Le Corbusier et la mystique de l'URSS : théories et projets pour Moscou*; огромния тритомник на Мишел Рагон *Histoire mondiale de l'architecture et de l'urbanisme modernes*, както и множество други изследвания на английски от академичните центрове за градски изследвания в САЩ като Чикаго, Йейл, Принстън и в Цюрих, Швейцария. Всички те са достъпни в библиотеката, архива или личните фондове на научните сътрудници в Центъра за архитектура и културно наследство, които предоставиха свободен достъп за нуждите на изследването (директора Филип Перодо и Вероник Кюртен- Жанен). Работата със социалистическата основа на българския урбанизъм, както и съветското влияние е базирана на богата литература, която включва изданията на класици по темата и участници в историческите процеси като Николай Милютин „Соцгород”; Анатоли Коп „*Ville et revolution*”; но също и работа с електронен архив на Руския център за опазване и изучаване на документи от най-новата история, откъдето са цитирани всички решения в СССР преди и след Втората световна война, които се отнасят по темата. Сред важните използвани съчинения са изследванията на Вигдория Хазанова „История советской архитектурой первой пятилетки”; сборникът под редакцията на Томас Декер „*Modern city revisited*”; най-известният класически изследовател на съветската архитектура и градоустройство Селим Хан-Магомедов и неговата книга за Милютин и други портрети на важните съветски архитекти. Други автори, които също са използвани в създаването на общата картина на модерното течение и социалистическите опити за градски форми са Тияна Вуйошович; Том Авермаесте, Янина Госе; Оуен Хатърли и други.

За главния фокус на изследването, а именно урбанизма в България след Втората световна война основни източници от периода пред 1989г. както и изследователските погледи след това са автори като Иван Аврамов с изследването за „Съвременното градоустройство в България”; историята на катедра „Градоустройство”, под редакцията на проф. Иван Никифоров и гл. ас.арх. Мила Никифорова; както и обобщаващия труд на същите автори „Градоустройството в България през XX и XXI век в контекста на

европейското”. Освен тези обобщаващи по характер съчинения, които поставят основата на изследването, значителна роля за оформянето на предложената типология, изводи и предположения имат „Бялата книга на българския модернизъм”, издадена от САБ, „Градоустройството в Народна република България” и „Композиция на съвременния град” от Любен Тонев и сборникът в неговата чест „По пътя на българското градоустройство”; „Градът и изкуствата”; „Естетически проблеми на съвременния град” на Тодор Булев”; списание „Архитектура”, вестник „Строител”, списание „Архитектура и общество”.

Важно значение имат интервютата, и/или разговорите и мненията, проведени с участници, изследователи или свидетели на историческите процеси, които са обект на изследването. Това са доц. Искра Дандолова (БАН), д-р Добрин Желева-Мартинс (ЛТУ); гл.ас.д-р Мила Никифорова (УАСГ); доц. Ясен Кисъов (УАСГ), гл.ас.д-р Ангел Бондов (УАСГ); проф. Тодор Булев (ВСУ); проф. Георгий Станишев (УАСГ); проф. Валентин Старчев (СБХ); проф. Крум Дамянов (НХА), арх. Станислав Константинов (Главпроект), Юлия Глушкова (САБ). Специално място заемат и разговорите с отишлите си от този свят арх. Георги Стоилов и проф. Жан-Луи Коен, които сами по себе си са исторически обобщаващи образи за епохата.

Освен общата рамка, която предоставят посочените монографии и изследвания, голяма част от архивните източници се концентрират в следните архивни фондове: ф. 116 за Министерството на строителството и архитектурата и ф.215 за комитета по благоустройство; ф.69А за КНИПИТУГА; ф.188 за Министерство на комуналното строителство и пътищата; ф.1Б на ЦК с опис 87 за „Строителство и архитектура”; ф.141 за Комитета за култура ф.405 за Министерство на културата; ф.77А за Съюза на архитектите в България; ф.136 за Министерски съвет, ф.980 за списание „Архитектура”, ф.1096 за Държавната комисия за монументално изкуство.

В частта на теренното изследване и конкретните примери сред източниците са тематични сборници, годишници, албуми и краеведски сборки съответно за Смолян, Димитровград, Перник, албуми, брошури и аналитични статии за НДК, „Русалка”; „Албена” или дом-паметника на Бузлуджа. Работата на терен обобщава голям обем местен периодичен или специализиран печат като вестниците „Родопски устрем”, „Родопи”, „Добруджанска трибуна”, „Димитровско знаме” и други.

Работата с лични архивни фондове в Смолян, Добрич и Перник, а и с музейните или библиотечни архиви представлява централно място в изследванията по места. Тази работа е реализирана с *голямото съдействие и отзивчивост* на Дарина Славова от Регионалната библиотека „Николай Вранчев” в Смолян; Десислава Еленчева от градската библиотека „Пеньо Пенев” в Димитровград и Нина Умурска и Недялка Тодорова от отдел „Нова и най-нова история” в Исторически музей в Димитровград; Албена Петрова и Невяна Пенчева от сектор „Краезнание” на регионална библиотека „Дора Габе” в Добрич; Борис Начев от НДК; Бедрос Азинян от Казанлък. Също голямо съдействие и насоки оказаха арх. Петър Диков и Юлия Глушкова от библиотеката и архива на Съюза на архитектите в България.

Сред приносите на дисертационния труд могат да се отбележат:

- Реализирането на първото по рода си междудисциплинарно изследване с исторически акцент върху въпросите за градоустройствената история, архитектурна естетика, общественно-политическо развитие, идеологически и идейни влияния за периода в 1944-1989 г. в България. Това обогатява както историографията, засягаща тесните изследвания по политическа, икономическа и културна история, но така също и тези, които, от една страна, се занимават с техническите въпроси от гледната точка на архитекти, урбанисти, инженери, а от друга - с естетическите на изкуствоведи и артисти.
- Използването на голям корпус от чуждестранна литература на френски, руски, италиански и английски, която засяга някои, както класически, така и съвсем нови заглавия в полето на историята на градовете, архитектурата и модернизацията на обществата през изминалия век в Европа със световна известност и авторитет, непознати или непревеждани на български.
- Използването на голям брой необработени архивни масиви, лични колекции, интервюта, разговори и становища от исторически свързани с главния обект на изследването специалисти, изследователи или свидетели. Тук трябва да се добави и включването на голям брой документи от регионални библиотечни,

архивни, краеведски сборки, мемоари, периодичен печат и други материали, които са описани, цитирани и представляват възможност за отправна точка и за бъдещи изследвания в същата, по-тясна или по-широка посока.

Предложената хипотетична рамка, която цели да натовари семиотично три ключови понятия от епохата, които в общия случай могат да бъдат отнесени в отделни направления като икономика, социална история или философия, но в конкретния случай са идентифицирани като лексикални темели, често срещани в терминологичната среда на епохата и могат да бъдат „изведени” като характеризиращи, символизиращи и структуроопределящи тенденциите на развитие както в политическите решения за устройството, градовете и архитектурата, така и за професионалните реализации на терен. Това са понятията „труд”, „отдых”, „синтез”.

Публикации, свързани с тесния научен фокус на дисертацията и по-широката тема за връзката между общественно-културната история и архитектурно-градоустройствените концепции, са:

1. **Видовете урбанизация в социалистическите страни след Втората световна война**, сборник Кюстендилски четения 2022 в памет на проф. Тодор Попнеделев, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2023, с.412-432 (онлайн)
2. **Бузлуджа и моделите за урбанизация и монументализация на природното пространство в идеологическите наративи на Балканите след Втората световна война**, Исторически аспекти и съвременни измерения, 2025, с.94-109
3. **Земетресението от Вранча в историята на българската урбанизация и архитектура в периода 1944-1989г.** сборник Кюстендилски четения 2023, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2025, с.223-233
4. **Културата като фактор за мир в постюгославското пространство: югославското изкуство и посттравматичното културно пространство** Исторически аспекти и съвременни измерения, Серия №4, Том 1.

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2022, с.98-112

5. **Подкрепата на българските и югославски инициативи за „строителството“ на Африка в годините на Студената война. Архитектурни модели и политика на деколонизация,** Сборник „Сръбско-български отношения“, Институт за политически изследвания, Белград, 2024, с.319-331